

SUPERVIVÈNCIA I REPRESSIÓ A LA POSTGUERRA: UNA PERSPECTIVA DE GÈNERE

MONTSERRAT DUCH PLANA
UNIVERSITAT ROVIRA I VIRgili, TARRAGONA

1.- INTRODUCCIÓ

Una hipòtesi que s'emmarca en la història del gènere a l'Espanya de la postguerra posa l'èmfasi en una repressió diferencial i subsidiària[1] i també com les dones hagueren d'assumir estratègies de supervivència en els difícils quaranta. Entre aquestes en un context definit per la fam, la misèria i la por, sota la mirada vigilant de l'Església i la policia, moltes dones desafien l'imaginari franquista: romanen ocupades, practiquen el control de natalitat, bona part intenten sobreviure amb la pràctica del petit estraperlo altres fan el camí de l'emigració a la ciutat i una minoria deriva cap a la prostitució.

Les fonts primàries per a aquesta comunicació són de caràcter penitenciari. El treball ha partit dels expedients personals de les dones que compliren pena a la presó de Tarragona[2] entre 1939-1945. La tipologia del delictes evoluciona amb el temps com es mostra en el quadre. El delictes econòmic i "moral" supera el polític. En ambdós casos però es podria fer una interpretació congruent amb l'ideari de la domesticitat i la maternitat[3].

Aquesta conceptualització defensa que la maternitat és la base essencial de la identitat cultural femenina i que persistiria l'escàs interès per l'escenari polític com a espai d'activisme femení tot i que les dones subordinarien les seves trajectòries a les necessitats familiars en un marc de dependència. En el segment de la història de vida que aflora de moltes de les dones empresonades s'hi evidencia la funció de la família com a espai de transmissió de la identitat de classe, un terreny de socialització i de politització. L'exponent més clar són tantes dones acusades d'auxili o suport a la rebel·lió per identificació amb la militància dels pares-marits-germans o la repressió exercida sobre elles en absència, per exili, dels quadres republicans vençuts. Ideari de la domesticitat que també es fa present en aquelles altres dones que patiren presó a partir de la pràctica del petit delictes econòmic —estraperlo— per afrontar la subsistència o supervivència familiar, a vegades com a dones soles, en l'autarquia.

Les condicions de vida de les dones de les classes populars en la postguerra estan marcades per una quotidianitat[4] extremadament precària: escassetat en els proveïments, inflació, racionament i mercat negre. Una conjuntura difícil agreujada pel control i la coacció exercida per l'Església i l'organització d'enquadrament femení[5] a la recerca del retorn a la llar amb objectius natalistes, les dones hauran de gestionar els avals per tal de minimitzar la repressió dels membres masculins de la família, hauran de patir el nou marc de relacions laborals a la fàbrica[6], reconstruir l'espai domèstic en algunes ciutats afectades pels bombardeigs i de manera quotidiana hauran de sargir, tenyir, donar el tomb als vestits o inventar receptes de cuina per a sobreviure. En definitiva, gestionar la filosofia de l'autarquia en l'entorn personal i familiar.

TIPOLOGIA DELICTIVA. PRESÓ DE DONES DE TARRAGONA. 1939-45.

TIPUS	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	TOTAL
Rebel·lió Militar	47	29	20	1	1	1	1	100
Adhesió a Rebel·lió	50	32	32					114
Auxili a Rebel·lió	251	50	69	4	1	1		376
Excitació a Rebel·lió	152	33	53		1			239
Inducció a Rebel·lió	4							4
Consell de Guerra	65	5	3	2	1			76
No consta	140	33	65	53	20	5	2	318
Robatori/Furt	1	4	18	13	16	10	9	71
Avortament/Infantic.		2		6	1	6	1	16
Corrupció menors		3	5	38	1	2		49
Faltes			4	3	2	1	2	13
Fiscalia Prov. Taxes			6	11	1			18
Total	710	191	275	151	45	26	15	1393

FONT: A.H.T. Fons Centre Penitenciari de Tarragona. Expedients Personals.

Tot i que com afirma Pierre Vilar "... en els "desastres de la guerra", les formes, tant com els nombres, aclareixen les causes i afaïonen els records. Per tant, sempre que es pot, s'ha de procedir mitjançant anàlisis qualitatives, de vegades descriptives i atènyer les mentalitats"[7], hem volgut fer una aproximació a la tipologia del delictes de les dones empresonades, conscients que, entre 1939-45 "el testimoni històricament més vàlid, per la seva amplitud serà el dels captius. Com l'olor de la mort, l'olor de les presons va esdevenir familiar"[8].

El pes majoritari de la repressió política, entre 1939 i 1941[9], cedirà el pas a delictes d'altres tipus si bé, descomptats els que figuren com a "no consta", el 21,6%, que inclou des del petit estraperlo a multes impagades imposades per l'exhaustiu control de la població, veiem com la repressió política i ideològica, de la "justícia al revés", afecta el 61,8% de les empresonades, entre les quals destaca l'auxili a la repressió que suposa el 25,6% del total. L'etiologia del delictes que comporta la privació de llibertat d'aquestes dones empresonades es troba indissolublement unida a la repressió franquista i a la construcció del "Nuevo Estado" en un 83,4%, quatre de cada cinc empresonades. Si considerem les causes socio-econòmiques i morals que menen al robatori, a la prostitució, a la corrupció de menors o al delictes econòmic perseguit per les Fiscals de Taxes acabem amb una conclusió pròpia de la història virtual: sense el desenllaç de la guerra civil a favor de Franco probablement aquestes dones no haurien patit presó.

2.- REPRESSIÓ IDEOLÒGICA

La funció repressiva, com ha dit Aróstegui, constitueix la naturalesa profunda del règim que s'establí, es desenvolupà i es reproduí sobre la base d'un ús permanent, graduat i pretesament legítim de coerció sistemàtica i de repressió socio-política. La repressió, per a Heine, passa diverses etapes: els anys de guerra que es caracteritzen per una naturalesa indiscriminada i extensa, fins 1941 més selectiva davant la incapacitat d'allotjar i administrar tan elevat nombre de presos —271.139 el 1940 segons fonts oficials— incrementat per la *Ley de Responsabilidades Políticas* de febrer de 1939 que ampliava els perímetre a una ingent massa de potencials delinqüents polítics.

La quantificació de la repressió ha estat objecte de debat historiogràfic, especialment entre Salas Larrazábal i Reig Tapia; molts estudis locals i regionals han permès reconsiderar les xifres sobre les víctimes d'una guerra fratricida en el volum coordinat per Julià. La vida a les presons és extraordinàriament precària. Si bé a partir de 1941 es mitiga la tortura, s'incrementa la mortalitat derivada del factor carencial i les epidèmies. Els empresonats arreu d'Espanya, víctimes de la repressió franquista, havien de confiar en el suport de les seves famílies per sobreviure, com ha escrit Moreno Gómez.

Un col·lectiu afectat professionalment per la depuració és el magisteri, el 25,6% foren depurats, uns 15.000 ensenyants a Espanya[10] tot i que les mestres foren subjectes a processos i resultats més benignes per la menor implicació en la vida pública, pel paternalisme patriarcal que impregnava les comissions i pel diferencial depurador superior als pobles que a les ciutats.

En aplicació de la Llei de responsabilitats polítiques les dones també tenen un paper subsidiari com destaca Conxita Mir[11], d'un conjunt provincial de 3.348 encausats, 140 corresponen al nombre d'expedients incoats a dones a les que *"es responsabilitzava de les actuacions atribuïbles a marits a l'exili"*. També patiran les conseqüències de la tramitació encara que no fossin elles les processades, sigui en fer gestions o quan cal sol·licitar pensions per a la manutenció de la família davant les autoritats ja que els processos comportaven l'embargament dels béns de l'acusat i la seva família fins que no eren resolts, o no se satisfaria la sanció econòmica imposada. En les dones de Lleida domina el grup d'edat adulta, majoritàriament mestresses de casa, políticament indiferents abans del 18 de juliol però que durant la guerra es manifesten d'esquerres, no havien ocupat càrrecs polítics destacats, la conclusió de Mir és taxativa *"sovint són familiars d'homes que sí que tenen una militància coneguda; per tant, a elles se'ls suposava la mateixa, com és el cas d'una de les filles de Macià, figura que no se li coneix cap actuació política", "aunque se supone por ser hija de quien era, fuese de análoga ideología que la de sus padres"*. De les dones expedientades el 18,6% eren a l'exili, el 31,4 presents al procés i el 16,4% empresonades. En la procedència de les denúncies dominen les d'origen militar ja que una part important del col·lectiu també havia passat per un consell de guerra. Les causes que motiven l'obertura d'un expedient són múltiples i vagues, gens alienes a per la via de la incitació a la denúncia, implicar el màxim possible de població en tasques de control social. En els informes destaquen, en una tipologia d'acusacions, que matisen les denúncies formals: ser propagandistes, haver atacat persones d'ordre, ja fos insultant-les, coaccionant-les o havent-les denunciat a les autoritats revolucionàries; atac a edificis o objectes de culte; convertir casa seva, o un local de la seva propietat, en lloc de reunió de les esquerres de la localitat; ser familiar d'algun home amb una participació política més o menys activa; o haver participat en saqueigs i incautacions de propietats".

En l'estudi de la repressió franquista s'ha pogut concloure que sovint les execucions o els empresonaments no es derivaven de delictes concrets sinó que foren pures represàlies polítiques. Com ha escrit Casanova[12] entre les causes de la repressió franquista a les dones *"podía estar la de tener estrechos vínculos familiares con militantes de las organizaciones del Frente Popular o del sindicalismo revolucionario, la de haber dado un paso más al frente de lo que la gente de orden consideraba pertinente para ellas en ese momento, o la de ser mujer de un rojo conocidísimo"*. A la presó de Tarragona trobem casos d'aquest tipus com ara una dona veïna de la mateixa ciutat *"esposa del encartado con el número anterior y dedicada con el mismo a la denuncia de personas de derechas y sacerdotes, amenazar e insultar a los mismos y realizar las requisas, saqueos y robos en las casas abandonadas de los elementos de derechas y de filiación marxista, habiendo concurrido a presenciar los cadáveres de las personas asesinadas"*[13] segons es recull en la sentència del Consell de Guerra que la condemna per auxili a la rebel·lió militar a una pena de sis anys de presó menor.

Una minoria de les dones havien estat militants d'organitzacions polítiques, al menys en la mostra treballada a partir dels expedients personals de la presó de Tarragona. Alguns exemples. Una jove teixidora de 24 anys, veïna de Reus, afiliada al POUM, *"de muy mala conducta, extremista destacada, hacía gran propaganda revolucionaria y vestida de miliciana asistía a las manifestaciones rojas; también se dedicaba a cantar la Internacional y otras canciones revolucionarias con letra insultante contra el G.M.N., su Caudillo y principales Generales y figuras destacadas de dicho Movimiento y continuó haciéndolo aun después de liberada la población; tenía frecuente trato y reuniones con los principales cabecillas rojos de la ciudad de Reus"*[14]. Aquesta noia fou condemnada per Consell de Guerra a 12 anys de presó major pel delictes d'excitació a la rebel·lió.

Un altre exemple és una dependent de 24 anys, veïna de Tarragona, afiliada a UGT *"gran propagandista de sus ideas, durante la revolución rojo-separatista formaba parte de un cuadro artístico con el que daban representaciones en diversos pueblos a beneficio del Socorro Rojo Internacional, en la correspondencia amorosa que sostenía con un miliciano rojo en el frente, vertía frecuentemente frases insultantes para el Ejército Nacional y a favor de los rojos, diciendo que sentía no ser hombre para defender a Cataluña con las armas y haciendo uso con igual frecuencia de la consigna del tristemente célebre Dr. Negrín de "Resistid, Resistid"; se la veía frecuentemente acompañada y alternando con los oficiales rojos y Comisarios políticos"*[15]. El Consell de Guerra la privà de llibertat durant 12 anys pel delictes de rebel·lió militar.

Acusada de rebel·lió militar i condemnada a 15 anys de reclusió temporal, és una dona de 26 anys, mestressa de casa de El Vendrell *"de ideas extremistas, que las desarrolla en mítines y actos públicos, vistiendo el uniforme del POUM y*

hostilizando con insultos e injurias a personas de derechas, llevando a efecto la requisita de máquinas y muebles, siendo a la vez jefe del Socorro Rojo y de la recaudación del mismo, cooperando con entusiasmo a los crímenes de los rojos, ocasionando sus amenazas terror a quien las escucha y organiza y concurre a la manifestación de protesta y odio contra las personas de orden que tienen sus familiares escondidos o parados en la Zona Nacional"[16].

Moltes dones foren empresonades, a vegades durant un període breu però indefectiblement durador sobre la seva vida i estigmatitzador fins a la mort, per ésser familiars de dirigents locals exiliats, en l'arbitrarietat de la *"justícia al revés"*. Treballs d'història oral en curs permeten ubicar en aquesta tipologia moltes de les dones empresonades segons delictes *"no consta"*, a vegades amb l'excusa d'una tramitació parcial del salconduit. Retorna així una concepció familiar del delictes, el tret de parentiu fou freqüent en la repressió franquista.

La guerra civil i la revolució adquirien una dimensió religiosa. L'anticlericalisme fou una expressió central del canvi social derivat de l'aixecament militar al costat de l'organització de la societat i de l'Estat, com afirma Casanova *"el anticlericalismo pudo ser útil al principio, para derribar los restos de lo que se consideraba el viejo orden, pero para lo que de verdad sirvió fue para que los vencedores ajustaran cuentas con los vencidos, recordándoles durante décadas los efectos devastadores de la matanza del clero y de la destrucción de lo sagrado"*[17]. En els expedients d'empresonades a Tarragona dels quals es conserva sentència, hi trobem reiteradament imputacions vinculades a la cultura anticlerical dels republicans, socialistes i anarquistes de principis de segle, en un període en que es passa dels retrets ètics i les actituds ofensives a l'acció. A tall d'exemple reproduïm algunes situacions.

Una noia de 21 anys, natural de Tafalla, fou condemnada a 12 anys i 1 dia pel Consell de Guerra Permanent de Madrid el 15 d'abril de 1939 pel delictes d'auxili a la rebel·lió. En la sentència hi trobem un resum dels fets provats que se li imputen: *"asistió al incendio de la iglesia de Nuestra Señora de Codonaga, poniendose las flores que tenía la virgen una en el pelo que otra persona le dio y fue una vez a a ver los cadáveres de dos personas asesinadas la noche anterior"*[18].

La lògica i l'abast de la repressió als pobles ha estat destacada per la historiografia, en el cas de Catalunya per Solé Sabaté pel que fa als afusellaments. També entre les preses de Tarragona podem copsar dinàmiques diferencials de control social i repressió autoalimentades per la ruralitat i l'aïllament. Algunes històries de vida ho evoquen com el cas d'una carnissera de 52 anys de l'Espluga de Francolí, militant d'ERC, és condemnada a reclusió perpètua, *"inductora de los desmanes del Comité, espía de los dirigentes rojos, que se reunían en su casa, manifiesta que no quedaría ningún fascista vivo, insulta y promueve disturbios en las colas, cuando las personas de orden esperaban suministro alimenticio, ... siendo sacada de su casa la leña con que fué quemada la iglesia"*[19]. Un altre cas és una pagesa de Bràfim, de 44 anys *"izquierdista e irreligiosa, hace propaganda a favor del socialismo y comunismo, toma parte en el robo y saqueo de la Iglesia Parroquial, persigue a los emboscados, pidiendo venganza contra ellos y sus familiares, lee la prensa roja en público y a las demás mujeres, y es animadora de la celebración de los matrimonios civiles"*[20], condemnada per excitació a la rebel·lió a 12 anys i un dia de presó.

"Los fallecimientos en las cárceles continúan, profundizan y culminan la represión"[21]. La densitat, el factor carencial i les epidèmies esdevindran les principals causes de mortalitat substituint la tortura que s'havia practicat en el primer bienni. Novament es percep el rol de gènere ja que la mínima qualitat de vida a la presó depèn de la proximitat de les famílies. Jauregui i Vega[22] estimen que entre 1939 i 1944 moriren en les presons franquistes 195.000 persones.

3.- SUPERVIVÈNCIA I MERCAT NEGRE

L'estraperlo és el fenomen més característic de l'Espanya dels quaranta, els estudis recents permeten afirmar com el mercat negre assolí una importància extraordinària i molt superior al que s'havia pensat ja que mostra uns trets molt particulars: duració, amplitud, profunditat, generalització i quasi la seva acceptació social com a fenomen inevitable com assenyala Barciela. El sistema no assolí el seu principal objectiu: el repartiment equitatiu dels béns escassos. Les conseqüències perverses foren la distribució regressiva de la renda i la caiguda del nivell de vida de la majoria del poble. Això abocà moltes dones a la pràctica del petit estraperlo per intentar reeixir en la mínima supervivència familiar. Els preus del mercat negre determinaven, més que no pas els de taxa, l'increment del cost de la vida en els quaranta per tal com s'adquiria a preu de taxa el 30% de la proporció d'aliments. Algunes dones col·laboraren en la creació de fortunes vinculades a l'estraperlo, però ens interessa fixar l'atenció en la pràctica del petit estraperlo ja que hi hagué una lògica classista en la repressió del mercat negre.

Les estratègies de supervivència hagueren de recórrer al servilisme humiliant en mig de la violència repressiva del règim amb un entramat jurídic i policíac asfixiant. Reig ha qualificat de transgressió penal la pràctica de l'estraperlo, mentre que el gran formativa part del funcionament del sistema, el petit constituïa un mecanisme de defensa dels condemnats a suportar-lo. Un i altre materialitzen en l'àmbit econòmic la divisió entre vencedors i vençuts. L'estraperlo, a petita escala, representava la forma desesperada que pren la lluita de classes com a lluita per la vida[23].

En els quaranta la població treballadora no tenia cap altre alternativa que morir-se de fam o situar-se al marge de la llei i fer petits intercanvis en el mercat negre. Era una estratègia de supervivència que obligava a situar-se en la frontera del que permetia el sistema, en el marc de la profunda crisi de la postguerra i de la caiguda del salari real dels treballadors com han estudiat Maluquer, Molinero i Ysàs. Els anys 1941 i 1942, quan el govern modifica les sancions a la vista de la dimensió assolida pel mercat negre, ingressen a la presó de Tarragona disset dones per delictes perseguits per la Fiscalia de Taxes. La majoria havien estat multades i complien arrestament subsidiari a la multa. Una multa de 1000 pessetes suposava presó tres mesos i deu dies, la majoria eren de 100 dies. Tot i la presència de dones joves, la majoria tenien càrregues familiars i eren vídues o casades. Aquesta realitat del petit estraperlo practicat per les dones és documentada en històries locals del primer franquisme[24].

4.- PROSTITUCIÓ I CORRUPCIÓ DE MENORS

En l'exercici clandestí de la prostitució hi trobem històries de vida marcades per la joventut, la precoç condició de viduïtat derivada de la guerra i les dones de fugits i empresonats per la repressió ideològica que busquen en la prostitució el mitjà de subsistència pròpia i dels fills amb la qual cosa es repeteix la centralitat de la maternitat en la identitat cultural femenina.

El període 1939-1945 presenta una evolució de les tipologies delictives de les dones. Les causes relacionades amb la repressió política i ideològica cediran el pas a un increment de delictes de petit volum contra la propietat —furt, robatori— i sobretot en aplicació del nou codi moral que qualifica l'avortament de crim d'Estat, que reintrodueix l'adulteri en el Codi Penal i àdhuc a la pràctica de l'arrestament governatiu de privació de llibertat durant 15 dies sense "*mediar delito*".

Les dones més que "*fer la guerra*" la patiren. També patiren d'una manera central els objectius de la nova moral de l'Estat franquista amb la pretensió de màxim control social. Un organisme especialitzat és el Patronato de Protección de la Mujer, creat el 1941, gestiona la internació en presons especials per a "*mujeres caídas*" que era on anaven a parar les prostitutes detingudes mancades de cèdules sanitàries en el marc de la prostitució autoritzada fins 1956 per una política de control sanitari.

El perfil de les prostitutes[25] reflexa l'etiologia del delictes. A Girona el 75% ho eren per "*falta de moralidad y el medio ambiente, influidas por la carencia de medios económicos*". Les institucions que internaven aquestes dones com les "*Religiosas del Buen Pastor*" consideraven les causes de la "*inmoralidad*": conseqüència de la revolució i la guerra, manca de mitjans econòmics, afany de luxe, manca d'educació religiosa, abandó dels pares, cinema, escassetat d'habitatges.

Les condicions de la postguerra afavoriren el desemparament i les opcions migratòries. A vegades en un procés que comença amb la prestació de servei domèstic i per embarassos sobrevinguts deriva cap a la marginació pròpia de la prostitució. Hi destaca, en el que podem considerar mostreig representatiu a partir del fons de la presó de Tarragona, la "*corrupció de menors*". És així que a la presó de Calzada de Oropesa el 64% eren menors d'edat com al Reformatori del Puig, 68 de les 183[26]. Un altre tret característic és la condició de malaltia de la majoria d'aquestes dones ja que a l'entorn del 90% pateixen malalties venèries.

Els estudis de sociabilitat han destacat els bordells com a espai singular de relació masculina, entre 1941 i 1956 la prostitució reglamentada viu segons Guereña[27] una "*edat de plata*", integrant l'espai urbà i social espanyol. "*Sífilis, blenorragia, gonorrea se ocultan vergonzantemente, y, a falta de cuidados médicos adecuados, se presentan en fases muy avanzadas y en ocasiones mortales. El porcentaje de defunciones por sífilis subió del 2,47 por mil en 1935 al 7,14 en 1941. El burdel, espacio de comercio del sexo, vivió en el primer franquismo una etapa próspera*"[28].

A la presó de Tarragona arribaren, en diverses ocasions, grups de prostitutes com a detingudes governatives dependents de la Dirección General de Seguridad. Altres corresponen a dones condemnades per corrupció de menors en aplicació de l'article 440 del Codi Penal amb sentències de privació de llibertat d'un any, 8 mesos i 21 dies de presó menor i multes de 500 pessetes amb arrestament substitutori de 30 dies per impagament de la multa. Les sentències són del tipus: "*la procesada tiene casa matriculada de lenocinio en esta capital (Badajoz), favoreció con ello el acceso carnal de las personas menores de edad para facilitar la prostitución*"[29] o "*... facilitó en su casa (Santander) una habitación con el fin de que se entregase a la prostitución a la joven de 20 años... siendo ésta sorprendida por la policía cuando se hallaba citada con la idea de acostarse... facilitada por la procesada con auténtica finalidad y mediante el pago de 5 pesetas en 4 ocasiones distintas en fechas indeterminadas en el plazo de un mes anterior...*"[30].

5.- CONCLUSIONS

L'estudi dels expedients personals de les dones que compliren pena a la presó de Tarragona entre 1939-45 han permès construir aquesta contribució per a la compressió de les estratègies de gènere durant el primer franquisme.

En els primers anys predomina la privació de llibertat derivada de la repressió política i ideològica, mentre que progressivament, pel que fa a nous ingressos, sorgeixen els delictes de caràcter econòmic i "*moral*".

En l'anàlisi es parteix d'una interpretació congruent amb l'ideari de la domesticitat i la maternitat. La majoria de les dones empresonades haurien subordinat les seves trajectòries a la família durant la guerra civil i en el franquisme inicial.

És també en una perspectiva de gènere que podem interpretar la participació femenina en les minses expressions de conflicte social ja que com destaca Balfour les accions de 1946 i 1947 "*fueron huelgas de subsistencia y motivadas por la tarea inmediata con la que se enfrentaban las mujeres a la hora de alimentar a las familias*"[31].

El marc de relacions laborals no permet l'aparició de respostes col·lectives dels treballadors, cristal·litzen comportaments espontanis, aïllats i individuals, de rebuig, de passivitat generalitzada ja que afrontar la supervivència física elimina o clausura l'horitzó reivindicatiu dels assalariats, més encara que la repressió dels drets, com han destacat Garcia Piñero, Benito del Pozo i David Ruiz. La fam traçava un cercle encara més angoixós, si és possible, que la repressió, afirma Reig, i provocava que les estratègies de supervivència haguessin de recórrer al servilisme humil·lant.

La creació d'una societat molt jerarquitzada sexualment s'assegurava per mitjà del dret de família i en l'àmbit empresarial. "*Explotació i subordinació de la dona a l'home en el món públic i privat eren dues cares de la mateixa moneda que tancaven, així, les possibilitats d'autonomia de la dona en una societat patriarcal que l'Estat franquista va reforçar especialment en funció dels seus interessos econòmics i polítics*"[32].

NOTES

- [1] GARCÍA NIETO, M. Carmen (1993), p. 664: "No solo pagaron por sus ideas sino por las de los hombres de su familia".
- [2] "Aparte del hacinamiento, la suciedad y el hambre, la cárcel de Barcelona no era de las peores. Porque llegó allí un expediente que venía de Tarragona y venían mujeres mayores y chiquitas de diecinueve, de veintidós años... todas andaban arrastrándose... de ocho meses que habían estado en Tarragona sólo las dejaban salir a diario diez minutos al patio. Y además les tenían las ventanas claveteadas. Aquel colegio era de las monjas oblatas... Imaginate si estas monjitas fueron crueles con ellas, que les prohibieron a los familiares que les mandasen paquetes a las presas. Estaban hacinadas en un desván y con un poquito de agua que les daban al día lo tenían que hacer todo, beber, lavarse. Una vez les pidieron a las monjas un poco de agua caliente para lavarse y lavar la ropa. Hijas mías, les dijo la superiora, esto no es un hotel. Las dejaban salir diez minutos al patio y sacaban la ropa más gorda y mientras iban dando vueltas la sacudían". GARCIA, C. (1983), p. 102.
- [3] NASH, M. (1991), (1994).
- [4] FOLGUERA, P. (1995). BORDERIAS, C. (1995) p. 135-140.
- [5] MOLINERO, C. (1998), p. 97-118. SÁNCHEZ LÓPEZ, R. (1993), p. 141-154.
- [6] MOLINERO, C. & YSAS, P. (1998). "Me despidieron porque mi marido fue del Comité" a VILANOVA, M. (1996), p. 211.
- [7] VILAR, P. (1991), p. 25.
- [8] Ibidem, p. 13. En relació a la funció política de la repressió vegeu: FONTANA, J. (ed.) (1996), p. 17-24. En relació a la bibliografia sobre la presó com a espina dorsal de la repressió franquista vegeu, entre d'altres: SUAREZ, A. (1976). GABIN, J. (1996). Pel que fa a les presons de dones, sovint amb caràcter memorialista, CUEVAS, T. (1983). CASTILLO NOGUERA, A. i FUENTES DE ESTEBAN, P. (1992), DOÑA, I. (1978), GARCIA, C. (1982), ITURBE, L. (1974).
- [9] A la presó d'Alacant el nombre de dones empresonades assolí la fita màxima el 1941 amb 512 dones, el 9,09%, disminuint progressivament cap el 6% en els anys següents. MARTINEZ LEAL, J. M., ORS MONTENEGRO (1995), p. 27.
- [10] MORENTE, F. (1997), p. 209-427.
- [11] MIR, C. (1997), p. 333-337.
- [12] "Rebelión y revolución" p. 107 dins JULIÀ, S. (coord.) (1999).
- [13] AHT, Fons Centre Penitenciari de Tarragona, expedient 3295. A partir d'ara AHT-FCPT.
- [14] AHT-FCPT, expedient 8884.
- [15] AHT-FCPT, expedient 2256.
- [16] AHT-FCPT, expedient 15083.
- [17] CASANOVA, J., dins JULIÀ, S. (coord.) (1999), p. 157.
- [18] AHT-FCPT, expedient 4735.
- [19] AHT-FCPT, expedient 2145.
- [20] AHT-FCPT, expedient 8093.
- [21] MORENO GÓMEZ, F. (1987), p. 225.
- [22] JAUREGI, F.; VEGA, P. (1983), p. 34.
- [23] MORENO, R. (1994): A Alacant, on l'any 1944 s'imposaren sancions contra especuladors, la mitjana de les sancions era de 30 pessetes, això indica que les 200 persones multades eren pobres diables, petits estraperlistes a qui es comissava la mercaderia i se'ls imposava una multa, que sovint no podien satisfer, com les empresonades a Tarragona, fet que suposava un bon cop per a les seves economies precàries.
- [24] MARCET, X. (inèdit): dona notícia d'un amotinament de dones, 200 o 60 segons les versions, que van agredir uns agents d'Abastos i es van apoderar dels aliments que els agents havien requisat i estaven custodiant a l'estació del Nord de Terrassa. DUCH, M. (1996), p. 122.
- [25] ROURA, A. (1998). Reprodueix Informes per províncies sobre moralitat elaborades per el Patronato de Protección de la Mujer els anys 1942 i 1952, pp. 148-214. La composició social de les internes a la Presó de dones de Calzada de Oropesa és extraordinàriament representativa: "La totalidad de mujeres de esta prisión proceden de las clases más humildes de la sociedad, pudiéndose dividir en dos grupos; uno de sirvientas y huérfanas, y otro de hijas de padres desconocidos", p. 131.
- [26] ROURA, A. Ibidem, p. 66.
- [27] GUERENA, J.L. (1997), p. 72.
- [28] ABELLA, R. (1996), p. 73-75.
- [29] AHT-FCPT, expedient 8941.
- [30] AHT-FCPT, expedient 9272.
- [31] BALFOUR, S. (1994), p. 28. El PSUC va intentar incidir en les lluites, en el moviment vaguístic en demanda d'una millora en les condicions de vida, també va estimular protestes pageses contra l'actuació de la Comisaria de Abastecimientos y Transportes, i de "mujeres contra la falta de productos de primera necesidad". MOLINERO, C. i YSAS, P. (1988), p. 27.
- [32] AADD (1990), p. 77.

BIBLIOGRAFIA

- AA.DD. (1990): *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1959)*. Barcelona: Crítica.
- AA.DD. (1996): "El consumo de alimentos y nutrientes en España en el período 1940-88. Análisis de su consistencia con la dieta mediterránea". *Medicina Clínica* (5), volumen 106, pp. 161-168.
- ABELLA, R. (1996): *La vida cotidiana bajo el régimen de Franco*. Barcelona: Temas de Hoy.
- AROSTEGUI, J. (1994): "Violencia, sociedad y política: la definición de la violencia", *Ayer*, n. 13, pp. 17-56.
- AROSTEGUI, J. (1996): "Opresión y pseudo-juridicidad. De nuevo sobre la naturaleza del franquismo", *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne* n.24, pp. 31-46.
- BALFOUR, S. (1994): *La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)*. València: Alfons el Magnànim.
- BARCIELA, C. (1989): "La España del "estraperlo" en GARCIA DELGADO, J. L., (ed.) (1989): *El primer franquismo. España durante la Segunda Guerra Mundial*. Madrid: Siglo XXI, pp. 105-122.
- BENITO DEL POZO, C. (1993): *La clase obrera asturiana bajo el franquismo*, Madrid: Siglo XXI.
- BORDERIAS, C. (1995): "La condició de la dona", *La llarga postguerra 1939-1960, a Historia. Política, societat i cultura dels Països Catalans*, volum 10. Barcelona: Enciclopedia Catalana, pp. 135-140.
- CASTILLO NOGUERA, A., FUENTES DE ESTEBAN, P. (1992): "Prisión de mujeres de Málaga". Salamanca: Comunicació al Congreso de Historia Contemporánea de España.
- CUEVAS, T. (1982): *Mujeres de la resistencia*. Barcelona: Sirocco, 2 vols.
- CUEVAS, T. (1983): *Mujeres en las cárceles franquistas*. Madrid: Casa de Campo.
- DOÑA, I. (1978): *Desde la noche y la niebla. Mujeres en las cárceles franquistas*. Madrid: Ed. de la Torre.
- DUCH PLANA, M. (1996): *Reus sota el primer franquisme (1939-51)*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- FERGUSON, N., (dir) (1999): *Història virtual*. Madrid: Taurus, pp. 11-86.
- FOLGUERA, P. (1995): "La construcción de lo cotidiano durante los primeros años del franquismo". *Ayer*, número 19, pp. 165-188.
- FONTANA, J. (1986): "Reflexiones sobre la naturaleza y las consecuencias del franquismo", en FONTANA, J., (ed.): *España bajo el franquismo*. Barcelona: Crítica.

- FONTANA, J., (ed.) (1986): *España bajo el franquismo*. Barcelona: Crítica.
- GABARDA, V. (1992): *La represión franquista en el País Valenciano. 1938-1956*. València: Alfons el Magnànim.
- GABIN, J. (1996): *Prisión y muerte en la España de posguerra*. Madrid: Anaya & Mario Muchnik.
- GARCÍA NIETO, M.C. (1993): "Trabajo y oposición popular de las mujeres durante la dictadura franquista", *Historia de las mujeres*. Madrid: Taurus.
- GARCÍA PIÑEIRO, R. (1990): *Los mineros asturianos bajo el franquismo (1937-1962)*. Madrid: Fundación 1º de Mayo.
- GARCÍA, C. (1983): *Las cárceles de Soledad Real*. Madrid: Alfaguara.
- GARMENDIA, J. M. (1996): "La reconstrucción del movimiento obrero en el País Vasco", *Historia Contemporánea*, volúms 13 i 14, pp. 391-413.
- GOMEZ RODA, J.A. (1996): *Investigacions recents sobre el règim i la societat del primer franquisme*, *AFERS*, n. 25, pp. 689-692.
- GUEREÑA, J. L. (1997): "La prostitución en la España contemporánea", *Ayer*, n. 25.
- HEINE, H. (1988): "Tipología y características de la represión y violencia políticas durante el período 1939-1961", en TUSELL, ALTET, MATEOS (coord.), *La oposición al régimen de Franco*. Madrid: UNED, Actas del congreso, tomo I, volúms 2, pp. 309-324.
- ITURBE, L. (1974): *La mujer en la lucha social*. México: Editores Mexicanos Unidos.
- JÁUREGI, F., VEGA, P. (1983): *Crónica del antifranquismo*. Barcelona.
- JULIÀ, S. (coord.) (1999): *Víctimas de la guerra civil*. Madrid: Temas de Hoy.
- LANERO, M. (1996): *Una milicia de la justicia. La política judicial del franquismo. 1936-1945*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.
- MALUQUER DE MOTES, J.: "Salarios y renta nacional, 1913-1959", en AA.DD.: *Mineros, sindicalismo y política*. Oviedo: Fundación J. Barreiro, pp. 187-203.
- MARÇET, X.: *Crónica de retorns 1939-45*. Terrassa: Fundació Torre del Palau.
- MARCHAMALO, J. (1996): *Bocadillos de delfín. Anuncios y vida cotidiana en la España de la posguerra*. Barcelona: Grijalbo.
- MARTÍNEZ LEAL, J. M., ORS MONTENEGRO (1995): "La represión de posguerra en Alicante (1939-45)", *Canelobre*, Revista del Instituto de Cultura Juan Gil Albert, números 31-32.
- MIR, C., CORRETGE, F., FARRÉ, J., SAGUÉS, J. (1997): *Repressió econòmica i franquisme: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MOLINERO, C. (1998): "Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un "mundo pequeño"", *Historia Social*, n. 30, pp. 97-118.
- MOLINERO, C., & YSÀS, P. (1998): *Productores disciplinados y minorías subversivas*. Madrid: Siglo XXI.
- MOLINERO, C., & YSÀS, P. (1985): *"Patria, Justicia y Pan". Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya. 1939-1951*. Barcelona: La Magrana.
- MOLINERO, C., & YSÀS, P., (1988), en TUSELL, ALTET, MATEOS (1988): *La oposición al régimen de Franco*, Madrid: UNED, Tomo I, volúms 2.
- MORENO GÓMEZ, F. (1987): *Córdoba en la posguerra (La represión y la guerrilla, 1939-1950)*. Madrid: Francisco Baena Editor.
- MORENO GÓMEZ, F. (1989): "La represión en la España campesina", en GARCÍA DELGADO, J. L., *El primer franquismo. España durante la Segunda República*. Madrid: Siglo XXI, pp. 189-210.
- MORENO, R. (1994): *La autarquía en Alicante, 1939-1952*. Alacant: Institut J. Gil-Albert.
- MORENTE, F. (1997): *La depuración del magisterio nacional (1936-1943)*, Barcelona: Àmbito.
- NASH, M. (1991): "Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración", *Historia Social*, n. 9.
- NASH, M. (1994): "Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España", *Historia Social*, n. 20.
- ORS MONTENEGRO, M. (1995): *La represión de guerra y posguerra en Alicante 1936-45*. València: Generalitat Valenciana & J. Gil Albert.
- REIG TAPIA, A. (1984): *Ideología e historia. (Sobre la represión franquista y la guerra civil)*. Madrid: Akal.
- REIG TAPIA, A. (1996): "Represión y esfuerzos humanitarios", en MALEFAKIS, E., (dir.): *La Guerra de España (1936-1939)*. Madrid: Taurus, p. 581.
- REIG, R. (1995): "Estratègies de supervivència i estratègies de millora. Els treballadors al País Valencià durant el franquisme (1939-1975)", València: *Afers*, n. 22, pp. 459-491.
- RIQUER, B. de, CULLA, J. B. (1989): "El franquisme i la transició democràtica (1939-1988)", VILAR, P., (dir.), *Historia de Catalunya*, volúms 7. Barcelona: Edicions 62.
- ROURA, A. (1998): *Mujeres para después de una guerra*. Barcelona: Flor del Viento Ediciones.
- RUIZ, D. (1993): "De la supervivencia a la negociación. Actitudes obreras en las primeras décadas de la Dictadura (1939-1958)", en RUIZ, D., (dir.): *Historia de Comisiones Obreras 1958-1988*. Madrid: Siglo XXI.
- SALAS LARRAZABAL, R. (1977): *Perdidas de la guerra*. Barcelona: Planeta.
- SÁNCHEZ LÓPEZ, R. (1993): "Sección Femenina, una institución en busca de investigador", *Historia Social*, n. 17, pp. 141-154.
- SOLE SABATÉ, J. M. (1985): *La repressió franquista a Catalunya (1938-1953)*. Barcelona: Edicions 62.
- SUAREZ, A. (1976): *Libro blanco de las cárceles franquistas*. París: Ruedo Ibérico.
- VILANOVA, M. (1996): *Las mayorías invisibles. Explotación fabril, revolución y represión*. Barcelona: Icaria.
- VILAR, P. (1991): *L'historiador i les guerres*. Vic: Eumo.